

مجله موسیقی

از انتشارات هنرهای زیبای کشور

شماره

۷۱

دوره سوم

دی ۱۳۴۹

نخستین اثر چاپ شده از
موسیقی دستگاهی ایران

نوشته روح اله خالقی

نخستین اثری از موسیقی ملی ایران که بخط بین المللی موسیقی نوشته شده و بچاپ رسیده و نسخه آن اینک در دست ما میباشد. مجموعه ابست بقطع تقریبی ۲۰×۳۰ سانتیمتر در ۵۰ صفحه که بوسیله آ. لومر رئیس موزیک نظامی ایران تنظیم شده و در سال ۱۹۰۰ میلادی مقدمه ای در یک صفحه بزبان فرانسه بر آن نوشته شده و در پاریس بچاپ رسیده است.

این جزوه که در حدود ۶۲ سال قبل انتشار یافته بنظر میرسد که اولین نمونه -
 ایست از موسیقی ایرانی که چاپ شده و قبل از آن، اثر دیگری دیده نشده است. از
 آنجا که نسخه این اثر نیز کمیاب است چنین بنظر رسید که توضیح و گفتگویی درباره
 آن برای علاقه مندان هنر و خوانندگان مجله موسیقی بی فایده نباشد. ضمناً باید اضافه
 کنم که این مجموعه در تاریخ آذر ماه ۱۳۳۳ از طرف آقای ضیا، مختاری دیلمی
 مدرسه موزیک سابق باین جانب داده شد و چون نسخه منحصر بفردی بود در همان
 هنگام که مشغول تهیه و جمع آوری کتابهایی برای کتابخانه هنرستان موسیقی ملی بودم
 بآن کتابخانه اهدا شد که اکنون تحت شماره ۳۱۴ در آنجا محفوظ است.
 در پشت جلد این کتاب در بالای صفحه « شیروخورشید ایران » چاپ شده که
 بخوبی میسراند که نشریه از طرف دولت چاپ شده و در ذیل آن این جمله بفارسی و
 فرانسه نوشته شده است :

« آواز و تصنیف ایرانی مطابق پیانو بتوسط لمر مدیر کل موزیک قشون
 ایران »

در ذیل این جمله بفرانسه نوشته شده است : « مجموعه شماره ۱ » - بنا بر این
 ممکن است شماره های دیگری هم داشته باشد که تهیه شده اما معلوم نیست بچاپ
 رسیده باشد.

بمراجعه بپدمه این مجموعه معلوم میشود که این جزوه بفرمان مظفرالدین
 شاه قاجار توسط « لومر » فرانسوی تهیه و تنظیم شده و بچاپ رسیده است؛ زیرا علاوه
 بر اینکه مؤلف خود این موضوع را یادآوری کرده، در سفرنامه مظفرالدین شاه هم
 چند جا باین موضوع اشاره شده است که مطالب آن ازین قرار است:

« ناصر همایون و مسیو لومر را که بیازیس فرستاده بودیم امروز آمده
 فرمایشات ما را از بابت نوت های موزیک بخوبی انجام داده اند »^۱

در صفحه دیگر مینویسد: « بعضی نوت های آواز ایرانی را که ناصر همایون
 درست کرده و بار کست ها داده بود مشغول زدن هستند. رفتیم دیدیم، خیلی خوب می-
 زدند ... الحق ارسلان خان ناصر همایون هم خیلی خوب از عهده تعلیم آنها برآمده
 است ... ارکست ها قدری موزیک ایرانی زدند و خیلی خوب میزدند. تمام فرنیکیها
 نوت ایرانی را پسندیده اند »^۲

سیس مینویسد : « این دو روزه ارسلان خان و مسیو لمر از روی نوت، آواز
 ایرانی و شعر فارسی باو آموخته بودند. ناصر همایون پیانو زد و دختر مغنیه شروع

۱ - سفرنامه اول مظفرالدین شاه بفرنگ ۱۳۱۷ هـ . ق. (۱۲۷۹ هـ . ش)
 صفحه ۹۰

۲ - همان سفرنامه صفحه ۹۲

کرد بخواندن. آواز ایرانی را بقدری خوب خواند که ما تعجب کردیم. ناصرهما یون در ظرف دو سه روز خوب باو آموخته است. ۲

اکنون ترجمه مقدمه ای را که بآن اشاره شد درین جا میآورد:

« یادداشت مؤلف - آوازه های ایرانی («پرلود» یا «ملوپه» بدون اکتپانیمان) از زمانهای قدیم باقی مانده اند. دانشمند مشهور عبدالقادر که در قرن چهاردهم میلادی بهترین رسالات را راجع بموسیقی ایران و عرب نوشته توضیح مبسوط و مشروح وعالمانه ای از این آوازه ها که برای خواندن و نواختن در دستکاهها (ادواری ماهور، چهارگاه، همایون، شور، نوا و سه گاه ترکیب شده، داده است. در ایام قدیم برای هر یک از این ادوار که گام مختلفی دارد عدد بسیاری آوازه ها ترکیب شده که تا زمان عبدالقادر (۷۸۱ هجری مطابق ۱۳۷۹ میلادی) ثبت نشده بود و بوسیله او نوشته شده است. ۱ متأسفانه این نوشته ها باقی نمانده است ولی نغمه های این آوازه ها که در ایام پیشین هم مانند زمان حاضر در میان توده مردم معمول بوده از راه نقل شفاهی محفوظ مانده است.

گام ایرانی دارای ۱۷ نوت است که نت هجدهم اکتاوت اول است و بنابراین پنج نت بیش از گام ما دارد بهمین جهت است که بسیاری از نغمه های ایرانی را نمیتوان روی آلات بادی موسیقی ما و پیانو نواخت. ۲ ولی نواختن آنها در روی ویلن یا سایر سازهای آرشه ای میسر است در صورتیکه نوازنده فاصله های مختلفی را که بین این ۱۸ نت گام ایرانی وجود دارد بخوبی بشناسد. البته تمام این هفده فاصله در یک مقام بکار نمیروند. ۳

رساله جامع علوم انسانی

۳ - همان سفرنامه صفحه ۱۰۰

۱ - در کتابهای قدیم اشاره شده است که عبدالقادر مراغه ای که چند کتاب در موسیقی نوشته، مقداری از آهنگهای موسیقی را باخط مخصوصی نوشته ولی این نوشته ها بدست نیامده است.

۲ - البته گام ایرانی تمام نیم پرده های دوازده گانه گام کرماتیک را ندارد و بجای برخی از آنها فاصله های از نیم پرده کوچکتر یا از نیم پرده بزرگتر دارد که همان طور که لومر اشاره کرده و پرده بندی تار هم نشان میدهد میتوان گام ایرانی را دارای ۱۷ فاصله مختلف دانست.

۳ - یعنی در هر مقام چند عدد از این فواصل مخصوص مورد استعمال دارد نه همه آنها.

در هر دایره (مقام) معمولاً بین ۹ تا ۱۲ تایی این فاصله‌ها بکار می‌رود که بعضی از آنها در گام ما وجود ندارند. بنابراین مجال است که ما بتوانیم با آلات موسیقی خود تمام نغمه‌هایی را که در ایران می‌شنویم بطور دقیق اجرا نماییم. ما درین مجموعه، همانطور برای دو مجموعه دیگر که بعداً انتشار خواهد یافت، آوازه‌ها و تصنیف‌ها را در پرده مهور، همایون و چهارگاه انتخاب کرده‌ایم که دارای همان نت‌هایی هستند که در گام اروپائی نیز موجود میباشد (البته این قسمت محتاج تأمل است که بعد توضیح داده خواهد شد)

ما درین جا تصنیف‌ها را به نت در آورده انتشار میدهیم ولی برای اولین بار است که آوازه‌ها را چاپ میکنیم؛ زیرا تاکنون آنها بطور دقیق نت نویسی نشده بوده‌اند.

يك آواز از هر مقامی که باشد چندین بار پی‌درپی نواخته و خوانده میشود و اکبانیان هم ندارد و بعد از دفعات مکرر که تکرار میشود بوسیله تصنیفی که با همراهی «دنبك» و «دایره» اجرا میشود یا بوسیله «رنك» که نغمه با روح خوشحالی برای رقص است و آنهم با همراهی دنبك و دایره نواخته میشود، پایان میباشد.

بفرمان اعلیحضرت مظفرالدین شاه برای اولین بار ما در زیر آواز، يك اکبانیان نوشته‌ایم و يك «سویت» آوازی را بدون اینکه تکرار کنیم بوسیله تصنیف‌هایی که در بین آن گذاشته‌ایم اجرا می‌کنیم.

این ابتکار در اجرای آواز که یکنواختی نغمه‌های تکراری را از بین میبرد و ما آنرا مدیون ذوق اعلیحضرت شاه هستیم در ایران خواستار زیاد پیدا کرده است که با علوم انسانی و مقامات موسیقی

در خاتمه باید تذکر بدیم که بیشتر شاگردان ما در کنسرواتوار تهران بجائی رسیده‌اند که میتوانند نغمه‌های ایرانی را بدرستی یادداشت کنند بخصوص سرتیپ ارسلان خان ناصر همایون ندیم مخصوص اعلیحضرت که از عهدۀ این کار بخوبی برمیآید.

تهران - ۱۰ ژوئن ۱۹۰۰

اینك چند مطلب قابل توضیح بنظر میرسد :

۱ - اینکه نوشته است مهور، چهارگاه و همایون دارای همان نت‌هایی هستند که در گام اروپائی موجود میباشد، البته فقط نسبت بمهور این موضوع صدق میکند زیرا چهارگاه و همایون دارای نت‌هایی هستند که نظیر آنها در گام اروپائی نیست. لومر در قسمت دستگاه مهور، آواز دلکش را هم در همان پرده‌های مهور نوشته، در

صورتیکه درین گوشه درجه ششم گام ماهور تغییر میکند و باصطلاح امروز يك ربع پرده پایین میآید. البته در زمان لومر معمول شد که بعضی آهنگهایی که در اصفهان و همایون و چهارگاه بودند. در همان پردههای گام اروپایی در موزیک نظامی نواخته میشد و اینکه وی سه گاه و شور و نواری برای نت نویسی انتخاب نکرده برای اینست که اجرای آنها در گام اروپایی بکلی خالت و کیفیتشان را عوض میکند ولی در چهارگاه و همایون و اصفهان تا اندازه ای اینطور نیست و اگر در چهارگاه و اصفهان عملی باشد، در همایون مخصوصاً در قسمت درآمد آواز که روی نت ربع پرده ای مکت میکند (شاهد همایون)، اجرای آواز خالی از لطف و ملاحظت اصلی میشود.

۲ - اینکه نوشته است يك آواز چندین بار تکرار میشود البته گوشه های متعدد آنست که نواخته میشود، منتها چون در روش قدیم هر گوشه وقتی بدستگاه اصلی فرود میآید از لحاظ فرود تکرار مکررات بنظر میرسید خسته کننده تر میشد.

۳ - موضوع جا دادن چند تصنیف در بین گوشه های مختلف يك دستگاه که لومر بکار برده البته روشی بسیار پسندیده بوده که تا اندازه ای از یکنواختی میکاسته و این ابتکار که آنرا « سویت آوازی » نام نهاده بسیار سبک دلپسندی بوده که باید بعد از وی توسط دیگران تقلید و اقتباس میشده ولی متأسفانه توجهی درین زمینه بعمل نیامده است. لومر تذکر داده است که این اقدام را مدیون اعلیحضرت شاه است در صورتیکه چنین شهرت دارد که مظفرالدین شاه ذوق موسیقی نداشته ولی آنچه مسلم است چاپ این مجموعه بدستور شاه صورت گرفته که خود نمونه ای از توجه او باین قسمت بوده است. البته شك نیست که اهتمام لومر در تهیه مجموعه و علاقه مندی ناصر همایون که خود موسیقی دان بوده و در دستگاه سلطنت هم مورد توجه خاص بوده است در عملی شدن منظور کمک کرده و بهر حال یادگار ارزنده ای از لحاظ موسیقی ایران از آن دوره باقی مانده است.

رساله جامع علوم انسانی

اکنون جزئیات قسمت هائی را که لومر از دستگاههای سه گانه چهارگاه، همایون و ماهور نوشته است بیان مینماید:

قسمت اول - دستگاه چهارگاه

با مقدمه ای بوزن چهار ضرب آلکرو شروع و بعد سنگین میشود (آندانت) که معلوم میشود خود لومر در پرده چهارگاه ترکیب کرده است. (چهارگاه سل) سپس درآمد آواز میآید که شبیه ردیف قدماست. بعد تصنیفی با وزن $\frac{4}{4}$ بنام « دیشب کجا می خوردی » - بعد از آن آواز زابل و تصنیف « بیش ازین دیگر » نوشته شده.

از آن پس قطعه‌ای سه ضربی بوزن والس که پیداست در تنظیم آنهم ذوق خود لومر دخالت داشته - بعد آواز زنگوله - يك رنگه - آواز هدی - رنگه دیگر - آواز پهلوی - رنگه - آواز رجز و رنگه .

در جزء سوم مقدمه‌ای بوزن خیلی تند که بعد تبدیل به والس میشود و سپس آواز مخالف و تصنیف « اگر یاره منی » - آواز مغلوب و تصنیف مخالف، قسمت چهارگانه را تمام میکند.

قسمت دوم - دستگاه همایون

بامقدمه‌ای سنکین که بعد دو ضربی تند میشود، شروع می‌گردد. (همایون می) سپس در آمد و تصنیفی از همایون و آواز چکاوک و تصنیفی هم در چکاوک جزء اول را پایان میدهد.

جزء دوم بامقدمه‌ای در همایون «ر» شروع میشود و درین جا برای تنوع تغییر مقام داده است و آواز بیداد و تصنیف و آواز نی داود و تصنیف دیگر و خاتمه را هم در همان پرده نوشته و روی پرده سل کوچک فرود آمده است.

قسمت سوم - دستگاه ماهور

ماهور را بامقدمه کوچکی در «ر» آغاز کرده و قطعه‌ای بوزن $\frac{6}{8}$ «آلکرتو» نوشته و نام آن را «پیش درآمد» گذاشته . بکار بردن این کلمه در آن زمان مطلبی را برای ما ثابت میکند. چه تا امروز تصور میشد کلمه پیش درآمد در سالهای بعد پیدا شده در صورتیکه معلوم میشود این اصطلاح در آن زمان هم سابقه داشته است.^۱

۱ - چنانکه نگارنده در کتاب سرگذشت موسیقی ایران - جلد اول از صفحه ۳۰۹ تا ۳۱۲ نوشته است کلمه پیش درآمد سابقه داشته است و اینکه وضع این کلمه مرکب را بعد از دوره مشروطیت ایران در کنسرت‌های انجمن اخوت بآهنگ سازانی مانند درویش خان، رکن‌الدین خان و حبیب‌اله شهردار نسبت داده اند درست نیست. البته پیش درآمد بمعنی تمام کلمه از ابتکارات درویش خان و رکن‌الدین خان است ولی قبل از آنها هم آهنگی باین نام بوده است منتهی شامل تمام گوشه‌های دستگاه نمیشده مانند آهنگ کراوغلی در مقدمه ماهور بوزن $\frac{6}{8}$ و پیش درآمدی بنام محمد صادق خان استاد سنتور بوزن $\frac{4}{4}$ و پیش درآمد ماهور آقا حسینقلی بوزن $\frac{2}{4}$ که در ردیف موجود است .

بدنبال پیش درآمد ماهور، درآمد آوازی - نغمه داد - آواز خسروانی -
تصنیف « ای زلف سر کجست » - آواز دلکش و تصنیف « چهره خوب تورا » نوشته
شده و در میان قطعات، قسمتی از پیش درآمد مجدراً تکرار شده است.

در تنظیم این دستگاہها چنین بنظر میرسد که لومر ردیف موسیقی ایرانی را
مطالعه کرده و از هر دستگاہ چند نغمه مهم را برگزیده و همانطور که خود در مقدمه
ذکر کرده با گذاشتن چند تصنیف در میان نغمات آوازی عیب یکنواختی را از بین برده
و خود نیز قسمت های کوچکی در زمینه آواز بعنوان مقدمه یا برای ربط دادن نغمه ها
بیکدیگر ترکیب کرده و یک نوع سویت آوازی ایجاد کرده که هر چند ساده است ولی
برای اولین بار خالی از ابداع و ابتکار نمیباشد. هارمنی که فقط با آکوردهای
« بلاکه » برای دست چپ پیانو نوشته شده بسبب مقدماتی و شامل آکوردهای تنیک
و دیمینانت (درجه اول و پنجم) است. قسمت های آوازی بوزن $\frac{4}{4}$ آندانت نوشته
شده و چون آکوردها در اول ضربها تغییر میکنند نواختن نغمه ها بصورت آزاد نیز
با آکمپانیمان دست چپ میسر است. کلمات اشعار تصنیفها در زیر نغمه ها نوشته نشده
زیرا موسیقی فقط برای پیانو تنظیم شده و رو به مرغه کار لومر برای معرفی زمینه ای
از موسیقی ملی ایران بخارجیها قابل توجه میباشد زیرا اقدامی که وی در ۶۲ سال
قبل نموده بوسیله هیچیک از موسیقی دانهای بعدی اعم از ایرانی و خارجی انجام نشده
یا اگر شده بچاپ نرسیده و در دسترس اهل فن قرار نگرفته است که مورد مطالعه
واقع شود و با آن مقایسه گردد. نت هارمنی که بعدها چاپ شده فقط شامل ملودی است
و دارای آکمپانیمان نمیباشد.

رساله جامع علوم انسانی

در فصل مربوط به موسیقی ایران در دائرة المعارف موسیقی لاوین یاک^۱ بعضی
نغمه های موسیقی ایرانی بنام لومر نقل شده است. از جمله قسمت دیگر است از آواز
همایون که با آنچه در مجموعه گذشته راجع بآن توضیح داده شد اختلاف دارد. معلوم
میشود از جزوه های دیگر که لومر وعده چاپ آنرا داده اقتباس شده است. درین

1 - Encyclopédie de la Musique et Dictionnaire
du Conservatoire (Fondateur, A. Lavignac) Paris- père.
partie, page 3077-3083

مجموعه نیز نمونه‌هایی از آواز و تصنیف دیده میشود و در قسمت آخر مقاله هم آواز مهور را در پرده سل بزرگ نوشته و اشاره کرده است که این قسمت را ناصر همایون نت نویسی کرده و در مجموعه آواز و تصنیف ایرانی لومر بچاپ رسیده است. ناصر همایون هم در مقدمه آواز مهور همان آهنکی را که لومر پیش در آمد مهور نامیده، در پرده سل نوشته ولی مختصرتر است. یک قسمت از آواز همایون و همچنین آواز مهور اخیر الذکر با کلام توأم است و سیلاب های اشعار در زیر نغمه‌ها نوشته شده است ولی نت‌های این مجموعه تنها از ملودی تشکیل میشود و دست چپ پیانو ندارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی